

A Madách-bibliográfiáról

Vörösmarty mellett nincs még magyar író, akinek életével és művével annyit és annyiszor foglalkoztam volna, mint éppen Madách. Kis Madách-gyűjteményem büszkesége Az ember tragédiájának első kiadása, a műhöz illesztett igen ritka „javítandóik”-kal, a szerző sajtóhibákból eredő korrekcióival, valamint Madách fiatalkori levele, melyben Lónyay Menyhérthez fordul, ifjúkori első szerelmének, Etelkának bátyjához.

1937-ben „Az Új Könyvek Könyve” című gyűjtemény részére olvasmányaimról szóló vallomást készítettem, melyben a következőket írtam: „a drámairodalomból Katona Bánk-ját, Madách Tragédiáját és Vörösmarty Csongor-ját mindig az új élmény varázsával olvasom”. Ezt a korai nyilatkozatomat még számtalan Madách ihlette hitvallással egészítettem ki, többek között a költő könyvtárát bemutató tanulmányommal, melyet 1933-ban a Magyar Rádió hullámai sugározták „Ahonnan Az ember tragédiája elindult” címmel. Ez később egy hazai és két felvidéki folyóiratban is megjelent: a pozsonyi Híradóban (1934), a Könyvtári Szemlében (1935), valamint a Kassai Magyar Írásban (1939).

Még az 1933-ik évben ismertettem Harsányi Zsolt „Ember küzdj” című Madách-regényét és bevezetéssel kiadtam Riedl Frigyes kitűnő Madách-monográfiáját Vajthó László népszerű sorozatában, a Magyar Irodalmi Ritkaságokban. A következő évben Balogh Károly „Madách, az ember és a költő” című hatalmas művét mutattam be a Literaturában „Madách Imre papucsban” címmel. Egy évvel később Kardeván Károly remek Madách-kommentárjairól, „Az ember tragédiájának magyarázata”-ról emlékeztem meg tüzetesebb formában a Diárium hasábjain, a magyar könyvbarátok folyóiratában.

1936-ban Olef Lungren svéd nyelven megjelent Tragédia-fordításáról írtam, s még ugyanabban az évben Mohácsi Jenő megrázó Fráter Erzsébet-regényével, a „Lidércké”-vel foglalkoztam ugyancsak a Diáriumban. 1939-ben szerb nyelvű magyar irodalomtörténetemben tárgyaltam a Tragédia szerzőjének életművét, 1944-ben „Kis magyar irodalomtörténet”-emben külön fejezetet szenteltem Madách Imre halhatatlan életművének. Legutóbb pedig kiadtam a költőnek Az ember tragédiája első kiadása margójára jegyzett javításait.

Ennyi irodalmi előzmény után ért az a megtiszteltetés, hogy Szabó József, igen tisztelt és kedves barátom, a Madách-bibliográfia elkészítésére biztatott. Ez a terv már évtizedekkel előbb szunnyadt bennem, csak kis

szikra kellett ahhoz, hogy fellobbanjon. Így a Madách-bibliográfiával elkezdtem alaposabban foglalkozni és ez a szellemi elfoglaltság nekem a legnagyobb gyönyörűséget, mondhatni lelki szükségletet jelenti. A munkára ösztönzött Szabó József csodálatos Madách-gyűjteménye is, a költőnek mindmáig legteljesebb és páratlanul gazdag könyv- és egyéb irodalmi emlék-anyaga, melyet — ha bibliográfiám gyűjtésével elkészülök — a végső kontrollhoz szeretnék majd fölhasználni.

Az adatokban már szépen gyarapodó könyvészetet a következő módon terveztem felépíteni: a feldolgozás központjába természetesen Az ember tragédiáját helyezem. A nyomtatásban megjelent Tragédia-kiadások bibliográfiáját a mű kéziratának és a Magyar Tudományos Akadémiában lévő lelőhelyének irodalma előzi meg. A kritikai, vagy kritikai jellegű kiadásoknak különösen nagy figyelmet szentelek, mint például a Tolnai Vilmos-féle edíciónak.

Ezt követően időrendben közlöm az egyes kiadásokat az 1361-es elsőtől kezdve a legújabb, a napjainkban megjelentekig. A kiadások adatait a mű recenziós irodalmával felszerelve közlöm, mint pl. az edicio princepshez adom Arany János és Szász Károly megjegyzéseit. Rendkívül becses a mű második megjelenése, mert ebben Madách részben visszaállította a Tragédia eredeti szövegét, részben az első nyomdai hibákat küszöbölte ki.

A magyarázó jegyzetekkel ellátott szöveg-kiadásokra külön is tekintettel leszek, mint a három főgyűjteményre: a Gyulai Pál, a Halász Gábor és a Sötér István-félére, utóbbi, Madách „Válogatott művei” a Magyar Klasszikusok sorozatában. Kiemelt helyet foglalnak el a Tragédia magyarázatos kiadásai: az Alexander Bernát, Palágyi Menyhért, Hankiss János, Kardeván Károly vagy Barta János edíciói, bár nem érdektelen az sem, hogy milyen szöveg-gondozásban részesítette a Tragédiát Babits Mihály, Király György, Harsányi Zsolt vagy Waldapfel József.

Kutatásaim során jöttem rá, hogy az 1868-ban megjelent harmadik és az 1879-ben napvilágot látott ötödik kiadás között nem volt negyedik, mert a mű kiadója, az Atheneum cég — talán tévedésből — a negyediket látta el ötödik kiadás jelzéssel.

A Tragédia könyv- és egyéb illusztrációinak irodalma is tekintélyes; Zichy Mihály mindmáig utólérhetetlen szépségű rajzaitól kezdve a többek között Haranghy Jenő érdekes felfogású ábrázolásain, Jaschik Álmos színes színpadképein, Fáy Dezső hangulatos és Buday György artisztikus fametszetein át Kass János egészen modern rajzaiig.

Vajmi kevesen tudhatnak legkiválóbb nagybányai festőművésznünk, Ferenczy Károly illusztrációjáról, melyet Morvay Győző „Magyarázó jegyzetek Az ember tragédiájához” című alapvető jelentőségű Tragédia-kommentálásának címlapjára készített, amely mű ugyancsak Nagybányán jelent meg 1867-ben. Az ábrázolás: Lucifer tükröt tart Ádám és Éva elé, melyben azok csodálkozva szemlélik önmagukat. Nem érdemtelen, hogy Lucifer arcában a művésznek vonásait véljük felismerni. A nagy ritkaságot szerencsém van most saját gyűjteményemből bemutatni kedves

olvasóimnak. Az értékes és díszes borítólappal azért olyan ritka — tudomásom szerint az egyetlen ismert példány —, mert abban az időben a könyvkötők a könyvek fűzésekor a borítólappal nem tekintették a könyvhöz tartozónak és ezért azt eldobták.

A bibliográfusnak nem szabad figyelmen kívül hagyni a drámai mű igazi életemét, színpadi pályafutását, amely bizonyos szempontból még a kiadások történeténél is jelentősebb. Ezen a téren olyan nagyszabású útmutató kínálkozik, mint felejthetetlen diákkori barátom, Németh Antal 1933-ban megjelent mesteri műve: „Az ember tragédiája a színpadon”. Paulay Ede, a Nemzeti Színház egykori igazgatója vitte először színre a Tragédiát színpadi átdolgozásban 1883 szeptember 21-én. Éva szerepét Jászai Mari, Ádámo! Nagy Imre, Lucifert Gyenes László alakította. Ettől a naptól számítjuk a Tragédia világsikerét, mely olyan fantasztikus arányokat öltött, hogy arra annakidején még Paulay sem gondolhatott. 1963-ban — ugyancsak a Nemzeti Színházban — ezredszerep került színre a darab.

A hazai rendezői elképzelések élén ma is a Paulay Edéé áll. Ezt követi többek között Hevesi Sándor gondos munkája, Voinovich Géza halványabb beállításáé, Németh Antal teljesen új szempontú rendezése és Major Tamás színi felfogása. A művel kapcsolatos előadásainak reconziós irodalma, a különböző bemutatók kritikai és ideológiai vitái.

A bibliográfiának egyébként fel kell tüntetni a darab koreográfiai irodalmát, érintenie kell a díszletek, a jelmezek kérdését, valamint az előadások kísérő zenéjét feldolgozó bibliográfiai adatokat is.

A magyar irodalmi művek között Az ember tragédiája hódította meg a legteltesebben a külföldet. Hogy milyen hatalmas kiterjedésű a Tragédia nem hazai bemutatóinak irodalma, mi sem bizonyítja jobban, mint Radó György kutatása a mű külföldi elterjedettségéről. Rendkívül nagy az idegen nyelveken megjelent fordítások száma: a legújabb felmérések szerint legalább 25 nyelvre fordították, de lehetséges, hogy még többre. A teljes átültetés már eddig is igen tekintélyes. Először érthetően német nyelvre fordították: Dux Adolf munkáját az első kiadás megjelenését követő évben, 1862-ben kezdte közölni folytatásokban a Pester Lloyd. És most van kiadás alatt, amiről tudomásunk van, az örmény nyelvű, mely a velencei mechtaristák nyomdájában készül Fogolyán Vilmos, magyar származású örmény professzor tolmácsolásában. (Egyébként ugyancsak ő fordította le nemrégén örményre Az egri csillagokat és A Pál utcai fiúkat.)

A külföldön idegen nyelveken előadott színházi bemutatóknak se szeri, se száma. Ezekről a külföldi adatokról egyébként éppen Radó György barátom számolt be, úgy hogy a bibliográfiában a magam új kutatásai mellett az ő eredményekben gazdag gyűjtését is felhasználva még teljesebbé szeretném tenni azoknak anyagát. Szinte baláthatatlan a hazai mellett a Tragédiára vonatkozó külföldi irodalom, aminek teljességre törekvő bibliográfiai feldolgozása állítja a legnagyobb problémák elé a kutatót.

A külföld érdeklődése aránylag korán fordult a Tragédia felé. Elsőnek öt évvel a budapesti bemutató után a fővárosban vendégszereplő meiningeni hercegi színtársulat igazgatója vette tervbe a Tragédia német nyelvű bemutatóját, ez azonban máig ismeretlen okból elmaradt. E terv után elsőnek Hamburgban elevenedett meg idegen nyelven Az ember tragédiája 1892 február 15-én, az ottani Stadttheaterben. Az előadáshoz Dóczi Lajos fordítását használták fel.

A színpadi ábrázolások mellett jelentős a Rádió és a Televízió bemutatók, valamint a hanglemezeire való felvételek összegezése is.

A Tragédiára vonatkozó bibliográfia anyagát Madách egyéb drámai műveinek könyvészeti adatai követik megírásuk időrendjében, az egyes darabokra vonatkozó bírálatokkal, szinikritikákkal és egyéb irodalommal együtt az 1843-mal jelzett „Férfi és nő” című öt felvonásos drámától a már Tragédia keletkezése után, 1860-ban íródott „Mózes”-ig. Közben a Tragédia mellett Madách legkiválóbb drámájának, a „Civilizator” című, aristophanesi fogantatású szatíra-remekének is részletes bibliográfiai feldolgozását nyújtjuk.

Az adatfelsorolás szemlélteti az előadásokat és az átdolgozásokat is, minden esetben közli azok bírálatait vagy a darabmal foglalkozó tanulmányokat, beszámolókat. Az első drámai kísérletek (mint a „Commodus” vagy a „Nápolyi Endre”) és drámatörédek (így a csodaszép „Tündéralom”) adatai sem kerülnek el a bibliográfus figyelmét.

A tragédia és az egyéb drámai művek felsorolását a könyvészetben a Madách-versek kéziratának és első megjelenési helyeinek, majd a „Lantvirágok”-nak regisztrálása követi az 1840-ben megjelent első, és a nyolcvan évvel későbbi facsimile kiadás kritikai, valamint összefoglaló irodalma, gazdagon képviselve a lírikus Madáchról szóló monográfiák, tanulmányok és cikkek felsorolásával (pl. Gedő Simon jó doktori disszertációja, az 1910-ben megjelent „Madách Imre mint lírikus”). Ezek mellett kerülnek feldolgozásra a korai szépirodalmi művek között Madách elbeszélései, tanulmányai, megyei és országgyűlési beszédei, valamint vegyes feljegyzései.

A bibliográfia feltárja a Madách-levelezés teljes irodalmát — Halász Gábor és Staud Géza szép gyűjtését felhasználva — minden egyes levélre kiterjedően adja a kéziratok lelőhelyeit, valamint megjelenési adatait is feltünteti. A levelezés bibliográfiájában külön fejezetet kapnak a Madáchhoz írt levelek fenti módon feltüntetett adatai.

A bibliográfia befejező része a költő életére és — a nem egyes darabokra vonatkoztatható — írásművészetére utaló irodalom, bizonyos szempontú tárgyi csoportosításban és azon belül kronológiai sorrendben. Az életrajzi rész beosztása: ifjúkor, a szabadságharcig, majd az azt követő másfél évtized Madách haláláig.

Feldolgoztam azokat a könyveket is, melyeknek előfizetője volt Madách (így többek között 15 éves korában Vörösmarty „Marót bán”-jának). A bibliográfia felsorolásba kerülnek Madách szállóigéi, melyeknek

főforrása Az ember tragédiája, s ebben is az örökre élő „Mondottam: Ember küzdj és bízva bízzál!” Nincs költői mű irodalmunkban, amelyből annyi szállóige keletkezett volna, mint éppen a tragédia. Helyesen figyelte meg a költő egyik késői rokona, Balogh Károly, hogy „Madách kimeríthetetlen tárháza a gondolatoknak. Százszor forgathatjuk, olvashatjuk, tanulmányozhatjuk Az ember tragédiáját, mindig fogunk abban újat, meglepőt és egyben kézenfekvőt, örök érvényű igazságot, további gondolatokra serkentő eszmét, elmélyedésre, elmélkedésre sarkaló nyílt kérdést találni.” A Madách-aforizmák jó forrása az 1926-ban Pécsen kiadott „Madách-breviárium” ugyancsak Balogh Károly összeállításában.

Nem lenne érdektelen összeállítani a Madáchról szóló anekdoták bibliográfiai irodalmát sem. Csodálatos, hogy nagyjaink közül ezen a téren milyen kevés Madách-anekdotával rendelkezünk. Míg Mikszáthról egész csoportosan rajzanak a szellemesebbnél szellemesebb anekdoták, Madáchról alig-alig lehet ilyet összeszedni. A közismert anekdota-gyűjteményekben, mint pl. Tóth Béla „A magyar anekdota kincs”-ének hat kötetében, vagy Lambrecht Kálmán és Varró István „A világirodalom anekdotakincse” két kötetében, de még az 1968-ban megjelent Bisztray Gyula-féle kitűnően szerkesztett „Jókedvű magyar irodalom”-ban sem fordul elő Madách neve még véletlenül sem.

Értékes irodalmi anyagot eredményezett a költő betegségével és orvosával kapcsolatos gyűjtés; gazdag lelőhelye Magyary-Kossa Gyula tanulmánya „Madách Imre orvosai és betegségei” a Magyar Orvosi Emlékek 1929-es kötetében, valamint Szirmay-Pulszky Henriette gondolatébresztő fejtegetései az 1935-ben Münchenben megjelent „Genie und Irrsinn im ungarischen Geistesleben” című művében.

Ebbe a részbe kívánczik a költő utóéletére vonatkozó irodalom felsorolása, amely két csoportra oszlik, a tudományos irodalomra és a Madáchcsal foglalkozó szépirodalomra, az ő nemes egyénisége által ihletett költői művekre, „Madách koszorúja” címmel a számtalan róla szóló versre, regényre, szindarabra és filmre. E témakörre vonatkozóan a bibliográfus számára értékes forrás Baros Gyula a Budapesti Szemle 1923-as évfolyamában kiadott „Madách nyomai szépirodalmunkban”. Hadd idézzek az egyik legszebb róla szóló versből, a kongeniális Juhász Gyula „Madách Szegován” című alkotásából:

. . . Vihar után, örök borúban,
Nem is lesz több fény soha tán —
Ül térdig porban és hamúban,
Egyetlen társa a magány.
Magyar magány, világmagány, haj,
Igen bolondul forrt a must,
Véres szünet után nagy árnyak.

Kisértetek. Bort, famulus!
Bort, famulus! Voltak bolondok,
Kik halni tudtak ostobán,
De az okos gaz úgy tolongott,
Hogy révbe ért későn, korán.
Bort, famulus! Vivát az ember,
Ki egyre küzd, mindig veszít,
És éljen Éva is, a néember,

Bár forró jege nem hevít.
Mély börtönömben megtanultam,
Hogy mennyit ér a szűk világ,
Nem szebb jövődő forr a mustban,
Csak fejfájós mámor. Vivát!
Be van fejezve már a művem,
Tapsoljon néki, aki tud.
Sokat hevültem, míg lehültem,
Bort, famulus! Nincs más kiút!

Az irodalom című hatalmas fejezetben található a Madách-ikonográfia, a róla szóló fotók, művészi ábrázolások, rajzok (mint pl. Jankó János kitűnő képe) vagy festmények, szobrok, plakettek, emlékérmek, valamint a költő gyermekkori önarcképének és egyéb rajzainak bibliográfiai feldolgozása.

A vázlatos felsorolásból látható, hogy milyen széleskörű, gondos és alapos kutatásokat igényel Madách életének és műveinek könyvészeti rendszerezése, mely ha elkészül és megjelenik, irodalmunk egyik leggazdagabb bibliográfiai monográfiája lesz, méltó párja, sőt jelentőségében még túl is szárnyalja az 1952-ben megjelent Móricz Zsigmond-bibliográfiát és a több mint egy évtizede megjelenésre váró, ugyancsak teljes Krúdy Gyula-bibliográfiát.